

Les poblacions hel·lenòfones de Calàbria al llarg dels segles

Greek-speaking populations in Calabria throughout the centuries

Khristina Petropulu
Universitat Pàndion
Departament d'Antropologia Social

Traducció: Rubén J. Montañés

Article rebut: 30 de juny del 2024
Sol·licitud de revisió: 1 de juliol del 2024
Article acceptat: 1 de novembre del 2024

Petropulu, Khristina. 2024. Les poblacions hel·lenòfones de Calàbria al llarg dels segles. *Aérides* 5, pàgs. 73- 82.

Resum: El present article, basat en una meticulosa investigació (de camp i d'arxiu), que va començar en 1984 i continua hui, es focalitza en l'atzarós camí de la llengua grega de Calàbria (*greco*, *grecanica*) al llarg del temps, amb especial èmfasi en els dos darrers segles. El «descobriment» de les poblacions hel·lenòfones (principis del s. XIX), el «despertar de l'hel·lenitat» a la zona (des de finals de la dècada de 1960), la recuperació del seu prestigi lingüístic i social després d'un llarg període de desvalorització, marginalització i decreixement, així com la seua contribució com a recurs cultural i econòmic de la zona més àmplia, constitueixen els seus eixos principals.

Paraules clau: grec de Calàbria, *greco*, grec del sud d'Itàlia, recuperació de prestigi lingüístic, despertar de l'hel·lenitat, identitat

Abstract: The present article, based on meticulous research (both field and archival), which began in 1984 and continues today, focuses on the arduous path of the Greek language of Calabria (*greco*, *grecanica*) over time, with special emphasis on the last two centuries. The "discovery" of Greek-speaking populations (early 19th century), the "awakening of hellenity" in the area (since the late 1960s), the recovery of linguistic and social prestige after a long period of devaluation, marginalization and decline, as well as Greek language contribution as a cultural and economic resource of the wider area, constitute its main axes.

Key-words: Greek of Calabria, *greco*, Greek of Southern Italy, recovery of linguistic prestige, awakening of hellenity, identity

En dues zones del sud d'Itàlia, Calàbria i Pulla, separades i allunyades entre si, hi ha dos petits grups de pobles que conserven fins hui la llengua grega (*greco* [γκρῆκο] i *griko* [γκρίκο], respectivament) coneguda a Grècia com *κατωϊταλική* ([llengua grega] italiana del sud). A la primera zona, a 55 km aprox. de Reggio de Calabria (l'antiga Règion), pertanyen els pobles Galliciano, Amendolea, Bova, Bova Marina, Roccaforte del Greco, Chorio di Roccaforte, Condofuri, Roghudi, Chorio di Roghudi. A la segona, a poca distància de la ciutat de Lecce, pertanyen els pobles Calimera, Castrignano dei Greci, Corigliano d'Otranto, Martano, Martignano, Sternatia, Zollino, Melpignano, Soleto.

Rètol trilingüe a l'entrada a Gallicianò. Imatge: Sotiris Khristakis (1986)

A Calàbria l'existència de poblacions hel·lenòfones començà a ser coneguda després de 1820, quan un aleshores jove investigador, Karl Witte, conegut més tard com a professor de Dret a la Universitat de Halle, realitza un viatge al sud d'Itàlia i verifica que la llengua grega està encara viva en dotze pobles muntanyencs d'Aspromonte: Bova, Montebello, Roccaforte, Condofuri, Gallicianò, Roghudi, Chorio di Roghudi, Amendolea, Campo di Amendolea, S. Pantaleone, Chorio, Cardeto. Els habitants són tots agricultors i ramaders i «travessen l'estadi d'una cultura totalment primitiva» (Rohlf 1974, 21-22). Un any després publica material lingüístic recopilat durant la seua estada allí, «inaugurant» d'aquesta manera el «descobriment» dels hel·lenòfons de Calàbria.

Zones hel·lenòfones del sud d'Itàlia.

Imatges d'esquerra a dreta: *I borghi della memoria*. Assessorato alle Minoranze Linguistiche della Regione Calabria 2009; [facebook.com/p/Vacanze-nella-Grecia-Salentina-100063543342559/](https://www.facebook.com/Vacanze-nella-Grecia-Salentina-100063543342559/); Wikimedia Commons

En 1862, un any després de la unificació d'Itàlia, un jove metge militar del nord d'Itàlia, Cesare Lombroso, que més endavant seria mundialment conegut pels seus estudis sobre l'«individu criminal»,¹ durant la seua visita a la mateixa zona, verifica que les poblacions

¹ Cesare Lombroso, metge i antropòleg social, fou, cap al final del s. XIX, el principal representant de la recerca del delinqüent de naixement. Amb les seues obres –especialment amb *L'uomo delinquente* (1876)– va influir decisivament en el desenvolupament de la criminologia. Per a una visió crítica de la seua obra i de la seua relació amb Calàbria, vegeu Placanica 1985, 636-639.

gregues que hi resten segueixen el ritu llatí, alguns ancians –molt pocs– i les dones salmegen encara el *parenostre* de l'església ortodoxa sense entendre el seu significat, s'alimenten de llet, blat, mel, cacera, castanyes i carn de cabra, i continuen, com els antics pelasgs, torrant pites damunt pedres roents (Lombroso 1980).

En 1974 el lingüista alemany Gerhard Rohlfs, que havia començat a investigar a la zona al voltant de 1920-1922, verifica que el grec ha deixat de parlar-se com a llengua viva als pobles Condofuri, Roccaforte, Chorio di Roccaforte, Amendolea. Contràriament, resta ben viu als pobles més interiors i de difícil accés Gallicianò, Chorio di Roghudi, Roghudi. El darrer fou abandonat definitivament per esllavissaments a principis dels 70, tanmateix aquelles persones que en procedeixen i que es van instal·lar en 1988 al nou poblament, sobretot aquelles d'edat més avançada, conserven encara prou viva la llengua dels avantpassats. A Gallicianò, des de finals dels anys 90, especialment des de la desaparició de l'escola, moltes famílies es van traslladar a Condofuri Marina, de manera que al poble han restat hui aproximadament trenta habitants.

Una de les cançons recollides per Karl Witte quan visità la zona en 1920.

Imatge:
Khristina Petropulu

A partir de l'època de la visita de Witte es va plantejar el tema de l'origen de la llengua, quelcom que per molts anys va dividir la comunitat científica en dos camps contraposats: «arcaistes [αρχαϊστές]» i «bizantinistes» [βυζαντινιστές]. Els primers donaven suport a l'origen antic de la llengua des de l'època de la Magna Grècia, els segons de l'època de Bizanci.² Essent «arqueohel·lenistes [αρχαιοελληνιστές]» la major part dels investigadors grecs, i bizantinistes la major part dels italians, van expressar postures lligades als respectius contextos històrics, socials i ideològics dels períodes històrics –a Grècia i Itàlia– en els quals aquestes es van desenvolupar, però també a elements d'un nacionalisme subjacent, per una i altra banda. Cadascun volia «incorporar» la llengua al seu propi tronc nacional. Després de confrontacions que van durar quasi segle i mig, els estudis actuals sobre les llengües en contacte van contribuir a la conformació d'una tercera teoria,

² Quant al debat sobre l'origen dels dialectes grecs del sud d'Itàlia, desenvolupat, vegeu la «Introducció» de Karanastasis 1984, ιδ'-κ'.

intermèdia entre les dues anteriors i acceptada hui per la major part de la comunitat científica. Anastàssios Karanastassis, que va compondre *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν ἐλληνικῶν ιδιωμάτων καὶ διαλέκτων τῆς Κάτω Ἰταλίας* [*Diccionari històric dels dialectes grecs i dels dialectes del sud d'Itàlia*], en cinc toms, de l'Acadèmia d'Atenes, així com la *Γραμμὰτικὰ* d'aquests dialectes, reconeix quatre substrats lingüístics: un d'arcaic, amb prou elements dòrics, un d'hel·lenístic, un de bizantí i un de modern amb préstecs lingüístics del dialecte romànic local, amb el qual la llengua grega conviu des de fa segles (Karanastassis 1992, 183). Es tracta d'un barreig de grec antic, bizantí, neogrec, italià i dialecte romànic local. Els mots que es refereixen a la vida agropecuària, en gran mesura, són els mateixos que els grecs corresponents. Prou dels elements arcaics i dòrics manquen en neogrec.

Al llarg dels segles, especialment des que el llatí va esdevindre la llengua oficial de l'administració també a la Itàlia meridional, el grec va acabar per expressar només els estrats populars, sobretot agrícoles i ramaders. En conseqüència, el *greco*, com moltes altres llengües «petites» o «menys parlades», es considerava la llengua «dels darrers», de les capes socials més baixes, funcionant com un estigma d'inferioritat social i marginalització per als parlants mateixos. No representava sinó la llengua dels pagerols (*paddeki*), dels rústecs (*padaglia*), dels pòtols (*parpatuli*), com aquests eren anomenats per les poblacions italòfones. Aquests termes menyspreatus també acompanyaven les poblacions hel·lenòfones quan van començar a traslladar-se a Reggio di Calabria a la recerca de millors condicions de vida (Martino 1979).

Aquest sentiment d'inferioritat social volgué combatre la primera associació hel·lenòfona, La Ionica dei Greci di Calabria, que va ser fundada en 1968 per iniciativa d'erudits locals de Reggio di Calabria. En el primer fullet multicopiat, amb títol homònim, llegim l'objectiu bàsic de la seua fundació (desembre de 1968):

Obrem de tal manera, que l'admirable llengua grega de Calàbria, abandonada per la seua gent com a estigma d'inferioritat i element determinant per al menyspreu social que aquesta va endurar, esdevinga motiu d'orgull, senyal d'una noble tradició, valor no lliurat inconscientment de generació a generació, sinó conscientment cultivat i protegit.

Entre aquests dos pols –marginalització i revalorització– comença un esforç per «despertar l'hel·lenitat» a la zona, amb l'objectiu a llarg termini que la població hel·lenòfona prenga consciència de la seua particularitat com a minoria lingüística i la represa del prestigi de la llengua.³

Paral·lelament a Ionica es funda a Grècia en 1973 la Lliga d'Amics Hel·lenòfons de l'Estranger [Σύνδεσμος Φίλων Ελληνοφώνων Εξωτερικού – ΣΦΕΕ]. En col·laboració, totes dues associacions organitzen els primers viatges a la llunyana i fins aleshores desconeguda «Mare Pàtria». La Universitat de Tessalònica institueix beques per a joves procedents dels pobles hel·lenòfons, per a l'aprenentatge del neogrec. Comencen, a més a

³ Desenvolupat a Petropulu 1994.

més, a cultivar-se els contactes entre les dues zones hel·lenòfones, Calàbria i Pulla, dels quals resulta la Unione dagli Greci d'Italia Meridionale – UGIM, de curta durada, tanmateix. En els anys següents augmenten espectacularment les accions: congressos, viatges a Grècia, agermanaments entre municipis de Grècia i de Calàbria, designacions oficials de mestres i professors (a partir de 1994) a les dues zones per part del Ministeri d'Instrucció grec,⁴ intents de restabliment del ritu ortodox, el qual havia estat abolit pel Bisbat de Bova ja en 1573.

Mentrestant, discòrdies internes menaran a la dissolució de Ionica. En el seu lloc es crearan noves associacions: Zoi ce Glossa sti Grècia Righitana [Vida i Llengua a la Grècia de Reggio], Ismia Grecanica Jaló tu Vúa [Agrupació Hel·lenòfona de Bova Marina], Apodiafàzzi [Llostreja], Cinurio Cosmo [Nou Món], Calavria, Comunia tos Ellenofono ti Calavria [Comunitat dels Hel·lènofons de Calàbria] – CUMELCA, Paleo Kosmo [Món Vell], Delia, Stella Maris, Megali Ellada [Magna Grècia], I Chora [El País], Odisseas i altres. Amb el pas dels anys, les accions de les associacions, els contactes amb Grècia i les diverses iniciatives s'estenen més i més.

De bon principi, la idea del despertar de l'hel·lenitat es recolzarà no sols en la promoció de la llengua, sinó també en els intents de restabliment del ritu ortodox. En aquest sentit, Mont Atos hi manifestarà un especial interès, així com el Pontificio Collegio Greco di Sant'Atanasio de Roma. A meitat dels 90, després de quatre segles, tornaran a fer-se misses al monestir ortodox Άγιος Ιωάννης ο Θεριστής [Sant Joan Segador] a Bivongi, a 90 km de Reggio. Aquesta activitat durarà alguns anys, gràcies a la dedicació del monjo Kosmàs (Andreas Papapetru) de Mont Atos. Sobre la marxa, discòrdies internes de la jerarquia eclesiàstica a Itàlia i al municipi de Bivongi menaran a la cessió del monestir a la Metròpolis Ortodoxa de Romania a Itàlia, a la qual pertany fins hui, Quasi en el mateix període s'alçarà una església ortodoxa a Gallicianò, l'acabament de la qual té lloc en 1999, dedicada a la Mare de Déu de Grècia [Παναγία της Ελλάδας], que visitarà oficialment el Patriarca Ecumènic Bartomeu en 2001.

La Mare de Déu de Grècia
[Η Παναγία της Ελλάδας]

Gallicianò, 2024

Imatge: Khristina Petropulu

⁴ Sobre l'ensenyament de la llengua grega a Calàbria, desenvolupat, vegeu Petropulu 1999.

programes de desenvolupament viable en tota la ja eixamplada zona *grecanica*. Llocs web amb contingut relacionat es creen quasi cada dia. Italians i visitants estrangers trien la zona com a destinació dels seus viatges, gràcies al seu ric patrimoni lingüístic, cultural i natural. Mitjans de comunicació de masses nacionals i internacionals, des de la RAI fins la BBC, hi fan homenatges específics. Alguns joves decideixen quedar-se als seus pobles, per a treballar al sector de l'agroturisme. Museus etnogràfics, espais teatrals, manifestacions culturals, són algunes de les iniciatives dels darrers vint anys. El Festival de Música i Tradicions Populares Paeleariza [Vella Arrel], que començà en 1997, atrau milers de visitants a la zona.

Programa de l'edició de 2020
del Festival de Música i
Tradicions Populares Paeleariza
[Vella Arrel].

Imatge: paeleariza.it

Indefugiblement, tota aquest procés mena a una «museïtzació» de la zona. El cas de Bova és indicatiu, perquè un gran nombre de vells habitatges s'ha transformat en B&B. Més indicatiu encara és el cas del poble Gallicianò mateix, el qual, per bé que ara compta ja amb poquíssims habitants, disposa, tanmateix, de museu etnogràfic, biblioteca hel·lenòfona, església ortodoxa dedicada a la Mare de Déu de Grècia, casa de la música, un petit amfiteatre dedicat al patriarca de Constantinoble Bartomeu I, en ocasió de la visita que hi va fer, dues «tavernes gregues [trattorie greche]», un Centre d'Estudis Hel·lenòfons (a banda dels ja existents a Bova Marina i a Bova) i algunes habitacions de lloguer. Diversos rètols de toponímia, inexistents fa alguns anys, constitueixen ja nous punts de referència i es projecten amb èmfasi en tots els llocs web i guies turístiques.

Gallicianò en 1984 (esquerra) i en 2024 (dreta).
Imatges d'esquerra a dreta: Sotiris Khristakis i Khristina Petropulu.

La llengua mateixa segueix una marxa en sentit contrari, respecte a tot això, a pesar del fet que la seua «salvació» i «protecció» van constituir, i continuen constituint, un comú denominador de totes les accions i iniciatives per part d'entitats oficials i privades. La llengua com a organisme viu, que es produeix i reproduïx dins de la família i la comunitat i es transmet de generació a generació (transmissió intergeneracional), ja no existeix (Petropulu 2007). Tanmateix, indubtablement el *greco* ha recuperat fa molt el seu atractiu social i en cap circumstància suposa ja un estigma d'inferioritat social i marginació. Al contrari, constitueix un símbol d'una «noble» tradició i patrimoni, que mereix ser protegit i transmetre's a les noves generacions. Són tots aquests canvis –reconeixement oficial, represa del prestigi lingüístic i social, enfortiment econòmic– que fan de la llengua un important recurs econòmic per a tota la zona, Té especial importància el fet que tots aquells que en un temps (municipis, pobles, ciutats, etc.) ignoraven o menyspreaven els parlants d'aquesta llengua ara es presenten com a defensors «d'aquest patrimoni cultural únic». Havent-se apropiat de béns lingüístics i culturals aliens, rivalitzen per qui s'enquadrarà o no a la «Zona Cultural *Grecanica*», perquè la llei 482/99 mateixa afavoreix tal cosa. Pot ser que la llengua no s'haja salvat en el grau que fora desitjable, però és cert que aquesta ha aconseguit salvar, en gran mesura, l'economia local. De ser un valor victimitzat o depreciat, ara funciona com a recurs econòmic bàsic, com a indicatiu d'un valor afegit, segons la nova terminologia econòmica.⁸

A la lògica pregunta sobre el futur de la llengua grega, què podríem, doncs, respondre? Però qui coneix l'esdevenidor? Fa ja dos segles que es planteja aquesta pregunta i totes les respostes parlen d'una ràpida mort lingüística sobrevinguda. I tanmateix, la darrera paraula no s'ha mort encara. En època dels grans lingüistes (Rohlf, Karanastassis, etc.) qui podria preveure que anys després, en l'any 2024, aquesta llengua –i altres minoritzades i

⁸ Sobre tots aquests processos i els seus resultats, desenvolupats, vegeu Petropulu 2023, 201-309.

amenaçades de desaparició– tindria una presència dinàmica a la xarxa mundial i que hi hauria gent que es comunicaria en aquesta, siga quin siga la manera en què això s'esdevé? Segurament no es tracta d'un «miracle», ni d'un «fenomen mundial únic». La resposta no té un caràcter metafísic. Com diria Braudel (1991, 9) sobre el seu gran amor, la Mediterrània, també sobre la llengua grega de Calàbria –i altres «minoritzades»– podríem dir que «el fet que en un temps va existir és el pressupòsit perquè existisca». Ja siga a través de la música, de la poesia, de la literatura, ja siga com una representació visual, ja siga com a tria per a noms de carrers, productes, restaurants, associacions, etc., la llengua continuarà «narrant» la seua història i la seua existència. Continuarà constituint el capital simbòlic de totes aquelles persones que se'n consideren receptors.

Rètol de benvinguda a Galliciano, i material de marxandatge turístic d'aquest poble.

Imatges: Khristina Petropulu

BIBLIOGRAFIA

- Braudel, Fernand. 1991. *Μεσόγειος. Α/ Ο ρόλος του περιγύρου*. Atenes: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας – MIET [Fundació Educativa del Banc Nacional].
- Karanastassis, Anastàssios = Καραναστάσης, Αναστάσιος. 1984, 1986, 1988, 1991, 1992. *Ιστορικών Λεξικόν των Ελληνικών Ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας (ΙΛΕΙΚΙ)*. 5 toms. Ακαδημία Αθηνών [Acadèmia d'Atenes]. Τόμοι 5.
- . 1992: «Origine e sviluppo dei dialetti italogreci», en Giovanni Ruffino (cur.) *Studi linguistici e filologici offerti a Girolamo Caracausi*. Palerm: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani (CSFLS): 177-183.
- Castagna, Ettore. 2014. «L'area Grecanica oggi tra antiche radici e turismo sostenibile», *Pucambù - Guida al Turismo Sostenibile nell'Area Grecanica*. Soveria Mannelli (Calàbria): Calabria Letteraria Editrice – Rubbettino: 35-50.

- Lombroso, Cesare. 1980 [1898]. *In Calabria*. Reggio Calabria: Casa del libro.
- Martino, Paolo. 1979: «L'isola grecanica dell'Aspromonte. Aspetti sociolinguistici», en Albano Leoni Federico (cur.), *I dialetti e le lingue delle minoranze di fronte all'italiano. Atti dell'XI Congresso Internazionale di Studi. Cagliari, 27-30 maggio 1977*. Roma: Bulzoni: 305-341.
- Petropulu, Khristina = Πετροπούλου, Χριστίνα. 1995: «Τα ελληνικά της Καλαβρίας μεταξύ περιθωριοποίησης και επανεκτίμησης: προβλήματα και προοπτικές», *Εθνολογία* 3: 189-214.
- . 1999. «Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην Καλαβρία: μια κριτική προσέγγιση», *Εικαστική Παιδεία* 15: 24-31.
- . 2007: Προοπτικές γλωσσικής παραγωγής και αναπαραγωγής των ελληνικών της Καλαβρίας (Κάτω Ιταλία). Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας – ΚΕΓ: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/studies/dialects/theme_b_4_4/index.html
- . 2010. «Γλωσσική πολυμορφία στην Ιταλία. Οι “ιστορικές” γλωσσικές μειονότητες του ιταλικού κράτους», en Eleni Papadopulu i Ioanna Remediaki, *Γλώσσα Ψυχής Αγγελος. Αφιέρωμα στην Ελευθερία Γιακουμάκη*. Atenes: Σήμα: 307-347.
- . 2023: *Τα «Εγγόνια του Ομήρου»*. Μνήμη, Συγγένεια, Ταυτότητα στο Γκαλλιτσιανό της Καλαβρίας. Tessalònica: Επίκεντρο.
- Placanica, Augusto. 1985: «Calabria in idea», en *Storia d' Italia. Le Regioni dall' Unità a oggi. La Calabria*. Torí: Einaudi: 585-650.
- Rohlf, Gherhard. 1974. *Scavi linguistici nella Magna Grecia*. Galatina (Lecce): Congedo Editore.